

Hoe utopisch zijn de waarden van de Verlichting na 300 jaar Vrijmetselarij?

Openbare conferentie van het Grootoosten van België gehouden op zondag 22 april 2018 in de grote tempel van de Lakensestraat.

In de uitvoering werd het programma opgeknipt in zijn drie componenten. De niet-ingewijde Tinneke Beeckman zou haar licht doen schijnen op de Verlichting en Jeffrey Tyssens zou de vrijmetselarij aanpakken. In een vorm van conclusie zou de utopie, in beide hoofdthema's vervat, behandeld worden. Grootmeester Henry Charpentier verwelkomde de talrijke bezoekers maar had ook de vervelende plicht de afwezigheid van Mw Beeckman aan te kondigen, ziekte had haar verhinderd. In extremis kon een beroep gedaan worden op Ronald Commers.

Deze auteur van verschillende boeken over de orde begon met een verrassing, de bijeenkomst wordt gehouden op Immanuel Kant's geboortedag (Königsberg 1722). Niet alleen daarom kon zijn bijdrage niet ontbreken, hij heeft toch, net als zijn tijdgenoot Mozes Mendelssohn, een antwoord gegeven op de uitdagende vraag van een protestantse pastor in het maandblad *Berlinische Monatschrift* naar wat die Verlichting nu wel was. Had Mendelssohn, die eerder antwoordde, gewezen op de tolerantie, een waarde die ook vrijmetselaars delen, dan kwam Kant's antwoord neer op een opdracht: "Verlichting is voor de mens het verlaten van een toestand van onmondigheid die hij zichzelf moet verwijten. Die onmondigheid is het onvermogen zich van zijn verstand te bedienen zonder de leiding van anderen. ...Sapere aude, durf te weten, durf u van uw verstand te bedienen".

Het begrip tolerantie is al gevallen, het laat toe te verwijzen naar eerdere auteurs die daarvoor gepleit hebben en naar andere dan de meest voor de hand liggende namen. Ronald Commers gaat uitvoerig in op de Fransman Jean Bodin die reeds in 1588 in zijn *Colloque des Sept* een vreedzaam gesprek opvoert tussen zeven mensen van verschillend geloof en gezindte die hun gedachtenwisseling beëindigen met de intentie later weer samen te komen om er "opnieuw vriendelijk en menselijk over te praten". Rond diezelfde tijd, in 1586, wordt in Transsylvanië het eerste tolerantie-edict uitgevaardigd, geïnspireerd door de unitarist Ferenc Dávid die, als een katholieke koning het edict intrekt, in een kerker zal sterven.

Een en ander maakt duidelijk dat de ideeën van de Verlichting geografisch zich niet beperken tot Frankrijk of Engeland maar Europees zijn. Bovendien sluit zij aan op de ideeën uit radicale reformatie en is zij niet zomaar een product dat in de achttiende eeuw uit de lucht komt vallen. De Kantiaanse definitie, niet alleen zij, geeft ook aan dat het begrip Verlichting slaat op een

intellectuele constructie waarin nogal allerlei verschillende ideeën kunnen gestopt worden, wat dan ook gebeurt.

In de relatie met de vrijmetselarij is het belangrijk op zoek te gaan naar de al dan niet gedeelde waarden. Tolerantie is al geciteerd en bij vrijmetselaars staat zij bovenaan, zelfs al toont de praktijk van opdelingen en afsplitsingen aan dat tolerantie meer beleden dan toegepast wordt. Ronald Commers verwijst opnieuw naar een voorbeeld uit Hongarije waar in de achttiende eeuw (wanneer het in onze loges wel erg rustig is) vrijmetselaars niet alleen de nadruk leggen op tolerantie maar ook op kennisverwerving. De broeders stichten scholen, zetten onderwijs op in de Hongaarse taal en organiseren voorleessessies voor ongeletterden. Hun oproep tot gewelddoos verzet tegen het beleid van de Habsburgers geïnspireerd door de drang naar vrijheid en gelijke behandeling levert Broeder Ferenc Kazinczy een verblijf in de gevangenis op van meer dan 2.000 dagen. Opvallend is dat deze aanpak uitdrukkelijk aansluit bij een zeker kosmopolitisme, de belangstelling voor de eigen taal, cultuur wordt gezien als het leveren van bijdragen aan een universeel cultureel patrimonium en niet als een terugplooiën op zichzelf.

De behandeling van de vrijmetselarij, opdracht toevertrouwd aan Jeffrey Tyssens, is vergelijkbaar, ook zij heeft vele gedaantes, ook dit woord dekt geen eenduidig begrip. Bovendien is vrijmetselarij niet zozeer een stroming dan wel een organisatie, waarin verschillende mensen tot verschillende resultaten komen. Zo biedt de vrijmetselarij een caleidoscopisch beeld en is zij anders in het Verenigd Koninkrijk, Duitsland, Frankrijk, België... Alsof die geografische verschillen nog niet volstonden zijn er ook nog ideologische al naar gelang de inspiratie door een meer of minder radicale verlichting, plaatselijke of nationale politieke aspiraties, atheïsme etc.

Omdat rond vrijmetselarij nogal wat mythes verweven zijn is een rechtzetting nodig, zowel over data als mensen. Er is de hardnekkige legende rond 1717 als (onmogelijke) stichtingsdatum van een eerste koepel en de twijfel over 1721. Die laatste datum valt dan weer te mooi samen met de uitgave van *Les Lettres Persanes* van Montesquieu wat goed uitkomt voor wie de Verlichting wil doen samenvallen met de Franse achttiende eeuw, quod non. Ook over de stichters van de orde is niet zoveel geweten buiten het feit dat zij uit een intellectueel protestants milieu kwamen en een einde nastreefden van de woelige conflicten die Engeland geteisterd hadden. Ook bij hen was tolerantie een leitmotiv wat vertaald wordt in hun ambitie mensen te verenigen rond "a religion on which all men agree". Vrijmetselarij kent, in tegenstelling tot een aantal andere friendly societies een snelle expansie, ook op het continent. De Londense stichters lijken vooral geïnspireerd door een eerder conservatieve Verlichting en staan argwanend tegenover de ontluikende democratische aspiraties. Naast hun afkeer voor Rome zijn zij al even beducht voor wat zij

zeer kritisch (of is het cynisch) de 'enthousiasts' noemen, te fanatiek geachte sociale hervormers.

Over de invloed van de vrijmetselarij op de maatschappelijke evolutie eens zij zich ook op het continent verspreid heeft, zijn de meningen verdeeld. De Amerikaanse auteur Margaret Jacob kent haar een belangrijke rol toe, een zekere mate van bevestiging van de trotse uitspraak van Lessing "ik besef vrijmetselaar te zijn, niet omdat ik lid ben van een loge maar omdat ik besef waar de vrijmetselarij voor staat". Jonathan Israel verzwijgt of weerlegt elke invloed van de orde en leunt dichter aan bij een andere visie van Lessing die haar ook wel eens een "Fress- und Saufloge" genoemd heeft. Het is niet zo eenvoudig de activiteit van de loges in de achttiende eeuw te beoordelen, projectie van de praktijk van vandaag op de samenkomsten toen is nooit ver weg. Zeker is dat de loges, eerste vorm van vrije vereniging, overwegend bezig waren zichzelf de representatieve democratie aan te leren. Er ging veel aandacht naar het opstellen van logereglementen en andere constituties.

Hoe verschillend die werking van de loges kan zijn blijkt uit twee verhalen. Het eerste verwijst naar het relaas van Jeffrey Tyssens over de Belgische vrijmetselarij in die achttiende eeuw. Deze is eerder rustig en conservatief, de tegenstellingen binnen de Brabantse omwenteling tonen dat aan. De vrijmetselaar Van der Noot is meer dan conservatief, zijn opponent Vonck verdedigt nieuwe progressieve ideeën en is helemaal niet ingewijd. Dat staat in contrast met de eerder door Ronald Commers aangehaalde praktijk van de Hongaarse vrijmetselarij die in dezelfde periode dan weer bijzonder actief is. Haar oproep tot een geweldloze opstand tegen dezelfde Habsburgers die ook ons land vanuit hetzelfde Wenen besturen leidt tot zware repressie.

In de negentiende eeuw ondergaat de Belgische vrijmetselarij een mutatie wat al blijkt uit de samenstelling van de logebibliotheken die veel belangstelling tonen voor de radicale Verlichting. Na de bisschoppelijke brandbrief die in de loop van 1838 in de kerken voorgelezen wordt gaat het Grootoosten van België zich verweren door een tegengewicht te zoeken tegen die ene grote kiesvereniging gecontroleerd door de kerk. De vrijmetselarij wordt een structuur waaruit de latere liberale partij groeit zonder enige congruentie tussen beide. In de partij domineren de conservatieve, doctrinaire liberalen, in de loges hebben de meer progressieven de overhand. Dat blijkt niet alleen door woorden maar ook door daden. Reeds in 1868, nog voor er sprake is van een socialistische beweging of partij, worden vanuit Brusselse loges sociale experimenten opgestart om met coöperaties modelstructuren te creëren voor de sociale emancipatie.

Vrijmetselarij onderscheidt zich van andere structuren door het ontbreken van een leer of doctrine, wat leidt tot verschillende opvattingen. Zelfs al worden verbaal waarden gedeeld, dan krijgen die wel eens een verschillende

invulling: tolerantie, individuele vrijheid, een zekere mate van gelijkheid en het universalisme, of zo u verkiest, kosmopolitisme (dat nog steeds vermeld staat in het artikel 1 van de statuten van het Grootosten van België), de zoektocht naar gelijkgestemden over de grenzen heen. Dat laatste botst in deze tijden opnieuw met de lokroep van een van bovenaf op grond van cultuur, religie, verleden, vormgegeven identiteit.

Een vraag vanuit het publiek leidt tot een interessante uitwisseling van ideeën omtrent de bedreigingen van de Verlichting en haar realisaties zoals uitgedrukt door auteurs zoals Tinneke Beeckman, Phillip Blomm en Steven Pinker. Welke Verlichting, welke realisaties worden daarmee bedoeld? Natuurlijk kunnen we niet naast het succes kijken van figuren als Orbán, Le Pen; het uitgesproken succes van een nieuw conservatisme en, door de spanningen met een voor ons nieuwe religie, de terugkeer naar het religieuze. Jeffrey Tyssens verwijst daarbij terecht naar een enigszins onderbelichte stroming van de contre-lumières en de praktijk om zich van de terminologie van de Verlichting te bedienen om deze te bestrijden. Het zich beroepen op de vrijheid om de vrijheid te beperken is een oud recept en als hij kort schetst hoe de katholieke kerk dat in praktijk gezet heeft na de succesvolle opstand van 1830, volgt de gegronde aanbeveling om met moed, aandacht en luciditeit herhaling ervan te ontmaskeren.

De conclusie van deze bijzonder boeiende ochtend sluit aan op de utopische gedachte vervat in zowel de Verlichting als de vrijmetselarij. Het gaat niet om een zorgvuldig tot een blauwdruk van een nieuwe maatschappij uitgewerkte utopie. Enkele voorbeelden uit onze recente geschiedenis hebben de mensheid nogal wat ellende hebben gebracht. Het gaat dan wel om de aanbeveling van Kant dat alles begint in ieder van ons, of is het de opdracht van Ernst Bloch: ons te verweren tegen het Rückwärts Träumen? We zijn al eeuwen op weg met projecten binnen en buiten ons, wij hebben de opdracht het verleden te gebruiken, niet om er naar terug te keren maar met een verlangen en streven om het nù beter te doen. Zonder hoop, utopie, kunnen wij niet leven, anders zaten we hier niet. De moderator, Kris Devroede besluit met een oproep: soyons à la hauteur de nos rêves!